

U CHRISTELIJKE
GEBEDSLEER
AANBIDDEN

Jan A.B. Jongeneel

U aanbidden

CHRISTELIJKE GEBEDSLEER

WORSHIPPING YOU: CHRISTIAN DOCTRINE OF PRAYER

Jan A.B. Jongeneel

KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Toelichting bij de plaat op het omslag: De oudste schildering van het christelijk gebed is te vinden in de catacomben van Rome: de orante, een mens met naar de hemel uitgestrekte armen.

Omslagontwerp: Garage BNO
Binnenwerk: Christian Jongeneel

ISBN 978 90 435414 59
ISBN 978 90 435414 66 (e-book)
NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2024 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

*Heer, bevrijd ons van de inbeelding dat zorgen verdienstelijker
zouden zijn dan blijdschap.*

Sören Kierkegaard.

O Heer! Ik wil altijd in U blijven, zodat ik Uw geboden zal bewaren.

*O Heer! Ik verlang ernaar om U, mijn God, lief te hebben met heel mijn hart, ziel en
verstand.*

Ik geef U al mijn liefde.

O Heer! U doorzoekt ons hart en kent ons.

Met heel mijn hart en al mijn kracht wil ik U liefhebben.

*Zoals Maria neerknielde aan Uw voeten en U zalfde met geurende olie, zo wil ik U
mijn diepste liefde verklaren.*

Jonge kerkelijke werker in communistisch China.

*Aan mijn vrouw
Magritha B. Touw,
Hou en trouw*

Inhoudsopgave

Voorwoord	xv
Afkortingen	xvii
1. Inleiding	1
1.1. Omschrijving en afbakening van het onderwerp	1
1.2. Structuur: Twee delen en twintig hoofdstukken	2
1.3. Persoonlijke omstandigheden	3
1.4. Technische gegevens	4
1.5. Inleidende slotopmerking	5
Intermezzo: Persoonlijk gebedsleven	7
I. Algemeen deel	13
2. Het gebed in wijsgerig, wetenschappelijk en cultureel perspectief	15
2.1. Wijsgerige en ethische overwegingen	16
2.2. Linguïstisch onderzoek	17
2.3. Sociologisch en psychologisch onderzoek	18
2.4. Pedagogisch onderzoek	19
2.5. Medisch onderzoek	22
2.6. Cultureel perspectief: Kunst en sport	23
3. Het gebed in godsdiensthistorisch perspectief	31
3.1. Etnische godsdiensten	32
3.2. Hindoeïsme	33
3.3. Boeddhisme	34
3.4. Jodendom	36
3.5. Islam	38
3.6. Bahaïsme en universeel soefisme	41
3.7. Pantheïsme, atheïsme, agnosticisme	42

4. Het gebed in Bijbels perspectief	47
4.1. Tenach/Oude Testament	47
4.1.1. Algemeen	48
4.1.2. Psalmen	49
4.2. Nieuwe Testament	50
4.2.1. Algemeen	50
4.2.2. Jezus, ‘Onze Vader’ en Hogepriesterlijk gebed	50
4.2.3. Paulus en de eerste christelijke gemeenten	51
5. Het gebed in kerkhistorisch perspectief	57
5.1. Oude Kerk (tot 800)	57
5.2. Middeleeuwen (na 800)	61
5.2.1. Oriëntaalse/oosterse orthodoxie	61
5.2.2. Rooms-katholicisme	62
5.3. Van de Reformatie tot de Franse Revolutie	65
5.3.1. Oriëntaalse/oosterse orthodoxie	65
5.3.2. Rooms-katholicisme	66
5.3.3. Protestantisme	67
5.4. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog	70
5.4.1. Oriëntaalse/oosterse orthodoxie	70
5.4.2. Rooms-katholicisme	71
5.4.3. Protestantisme	72
5.4.4. Missionaire, oecumenische en evangelische bewegingen	74
5.4.5. Interreligieuze beweging	76
5.5. Van de Eerste Wereldoorlog tot heden	76
5.5.1. Oriëntaalse/oosterse orthodoxie	77
5.5.2. Rooms-katholicisme	78
5.5.3. Protestantisme	79
5.5.4. Missionaire, oecumenische, evangelische en charismatische bewegingen	81
5.5.5. Interreligieuze beweging	84
6. De christelijke gebedsleer als theologische discipline	91
6.1. Geschiedenis: Oude Kerk (tot 800)	92
6.1.1. Oost-Romeinse Rijk	92
6.1.2. West-Romeinse Rijk	94
6.2. Geschiedenis: Middeleeuwen (na 800)	95
6.2.1. Oriëntaalse/Oosterse orthodoxie	96
6.2.2. Rooms-katholicisme	96

6.3. Geschiedenis: Van de Reformatie tot de Franse Revolutie	98
6.3.1. Oriëntaalse/oosterse orthodoxie	99
6.3.2. Rooms-katholicisme	99
6.3.3. Protestantisme	101
6.4. Geschiedenis: Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog	102
6.4.1. Oriëntaalse/oosterse orthodoxie	103
6.4.2. Rooms-katholicisme	104
6.4.3. Protestantisme	105
6.4.4. Missionaire, oecumenische en evangelische bewegingen	106
6.5. Systematische theologie (vanaf de Eerste Wereldoorlog)	107
6.5.1. Dogmatiek	107
6.5.2. Ethiek	109
6.6. Praktische theologie (vanaf de Eerste Wereldoorlog)	110
6.6.1. Catechetiek	111
6.6.2. Liturgiek	112
6.6.3. Homiletiek	114
6.6.4. Pastoraat	116
6.6.5. Diaconaat	118

II. Bijzonder deel: A. Gebedspraxis 129

7. Gebeden in ruimte en tijd	131
7.1. Gebedsplaatsen	131
7.1.1. In de vrije natuur en op straat	131
7.1.2. Eigen huis: Binnenkamer, huiskamer, slaapkamer	132
7.1.3. Kerken, kapellen, kloosters en huizen van gebed	133
7.1.4. Stiltecentra en multireligieuze locaties	135
7.2. Gebedstijden	135
7.2.1. Zondagse eredienst	136
7.2.2. Getijdengebeden in kloosters	138
7.2.3. Morgen-, middag- en avondgebeden in groepsverband	138
7.2.4. Morgen-, middag- en avondgebeden in gezinsverband	139
7.2.5. Nachtwaken en andere speciale gebedstijden	140
7.2.6. Schietgebedjes in tijden van nood	140
7.3. Gebedshoudingen	141
7.3.1. Liggend bidden	141
7.3.2. Buigend en knielend bidden	142

7.3.3. Zittend bidden	142
7.3.4. Staand bidden	143
7.3.5. Lopend bidden	143
7.4. Gebedsexpressies	144
7.4.1. Gebedskleding	144
7.4.2. Bidden en vasten	145
7.4.3. Bewegend bidden zonder lichaamscontact met anderen	146
7.4.4. Bewegend bidden met lichaamscontact met anderen	146
7.4.5. Ritmisch bidden, dansen en yoga	147
8. Verschillende soorten van gebeden	152
8.1. Onophoudelijk bidden	153
8.2. Mondeling en schriftelijk overgeleverde gebeden	154
8.3. Vocale (gesproken en gezongen) en stille gebeden	155
8.4. Vrije en formuliergebeden, gebeden in tongentaal	156
8.5. Cognitieve en affectieve gebeden	158
8.6. Innerlijke en uiterlijke gebeden	159
8.7. Meditatieve en contemplatieve gebeden	160
8.7.1. Meditatieve gebeden, soms ‘mentale gebeden’ geheten	161
8.7.2. Contemplatieve gebeden, soms ‘centrerende gebeden’ geheten	162
9. Persoonlijke en gemeenschappelijke gebeden	167
9.1. Persoonlijke en huiselijke gebeden, inclusief kindergebeden	167
9.2. Gebedskringen en gebedshuizen	168
9.3. Missionaire gebedsdiensten	170
9.4. Kerkelijke gebedsdiensten	172
9.5. Oecumenische gebedsdiensten	174
9.6. Multi- en interreligieuze gebedssamenkomsten	175
10. Overheidsbemoediging met het christelijke gebedsleven	182
10.1. Publieke en publiekrechtelijke gebeden	183
10.2. Bidden in de setting van het christendom	184
10.2.1. Corpus christianum	184
10.2.2. Niet-westerse landen met een christelijke meerderheid	187
10.3. Bidden in de setting van andere godsdiensten	189
10.3.1. Landen met cyclisch-denkende godsdiensten in een meerderheidspositie	189

10.3.2. Landen met lineair-denkende godsdiensten in een meerderheidspositie	193
10.4. Bidden in de setting van secularisme en communisme	195
10.4.1. Geseculariseerde landen (vanaf 1789)	196
10.4.2. Communistisch geregeerde landen (vanaf 1917)	197
II. Bijzonder deel: B. Gebedsvormen	203
11. Gebedsvormen	205
11.1. Verscheidenheid	205
11.2. Volgorde	207
12. Aanspraak en aanroeping	210
12.1. Begripsbepaling	210
12.2. Wezenskenmerken	211
12.3. Goddelijke aanspraak	212
12.4. Aanroeping van God als Heer en Vader	213
12.5. Aanroeping van Jezus Christus als Heer	215
12.6. Aanroeping van de Heilige Geest als Heer	216
12.7. Geen aanroeping van engelen, heiligen en martelaren	217
13. Verschijning, aanbidding, aanschouwing	221
13.1. Begripsbepaling	222
13.2. Wezenskenmerken	223
13.3. Verschijning van God, Christus en engelen	225
13.4. Aanbidding van God	228
13.5. Aanbidding van Jezus Christus en de Heilige Geest	229
13.6. Aanschouwing en mystieke vereniging met God	230
13.7. Geen aanbidding van andere goden, machten en mensen	233
14. Schaamte, verootmoediging, schuldbelijdenis en vergeving	239
14.1. Begripsbepaling	240
14.2. Wezenskenmerken	242
14.3. Zich schamen voor God	243
14.4. Berouw hebben	244
14.5. Zich verootmoedigen	245

14.6. De eigen zondigheid beseffen en schuld belijden	247
14.7. Vergeving vragen en ontvangen	250
14.8. Moordenaars vergeven	251
14.9. De biecht als sacrament	252
15. Vraaggebeden/smeekgebeden	257
15.1. Begripsbepaling	258
15.2. Wezenskenmerken	260
15.3. Bede om het realiseren van ‘hemelse waarden’	260
15.3.1. Heiliging van Gods naam	261
15.3.2. Komst van Gods rijk	262
15.3.3. Geschieden van Gods wil	263
15.4. Bede om het realiseren van ‘aardse waarden’	264
15.4.1. Voorziening in materiële behoeften: Brood	265
15.4.2. Voorziening in immateriële behoeften: Geen verzoeking, wel verlossing	266
16. Voorbeden	272
16.1. Begripsbepaling	272
16.2. Wezenskenmerken	273
16.3. Jezus Christus als voorbidder	275
16.4. De Heilige Geest als inspirator, pleitbezorger en trooster	276
16.5. Christenen en kerken als voorbidders	277
16.6. Gebed voor in nood verkerende medemensen	279
16.7. Gebed voor kerken en andere gemeenschappen	280
16.8. Gebed voor regeringsleiders en andere gezagdragers	282
16.9. Geen gebed voor overledenen	283
17. Dankzegging, geloften doen en toewijding	288
17.1. Begripsbepaling	288
17.2. Wezenskenmerken	290
17.3. Dankgebed en dankbaarheid	291
17.4. Geloften en beloften doen en houden	293
17.5. Toewijding als levensstijl	294
18. Lofprijzingen en zegeningen	299
18.1. Begripsbepaling	300
18.2. Wezenskenmerken	302
18.3. God loven en prijzen	303

18.4. Jezus Christus loven en prijzen	304
18.5. God zegenen	305
19. Afsluiting van het gebed	310
19.1. Begripsbepaling	310
19.2. Wezenskenmerken	311
19.3. Bidden in Jezus' naam	312
19.4. Andere Jezus-gerelateerde slotwoorden	314
19.5. Doxologie	314
19.6. Amen	316
20. Slotbeschouwing	320
20.1. Bidden als een goede gave	320
20.2. Bidden als een hele opgave	322
20.3. Bidden als een totale overgave	324
Bijlagen	328
1. Hebreeuwse, Aramese en Griekse termen die voortleven in het hedendaagse gebedsleven	328
1. Abba (A.)/Vader	328
2. Halleluja (H.)/Loof de Heer	329
3. Hosanna (H.)/Help toch	330
4. Maranatha (A.)/Kom Heer	331
5. Kurie eleèson (Gr.)/Heer, ontferm U	332
2. Tijdstafel van het christelijke gebed	335
3. Verklarende woordenlijsten	338
3.1. Vocabulaire van het Griekse Nieuwe Testament	338
3.2. Overige technische termen en vreemde woorden	340
Registers	344
1. Register van Bijbelplaatsen	344
1.1. Oude Testament (OT)	344
1.2. Nieuwe Testament (NT)	346
2. Personenregister	347
3. Zakenregister	356

Voorwoord

Honderden miljoenen mensen bidden niet, maar minstens zoveel mensen bidden wel. Tot hen behoren in elk geval hindoes, joden, christenen en moslims. Deze studie gaat over het gebedsleven van de christenen in alle continenten.

Er bestaan tientallen boeken over het christelijke gebed, maar vrij weinig handboeken. Dit leerboek poogt de geschiedenis, theorie en praktijk van het christelijke gebed te beschrijven en te duiden. Tot nu toe heb ik het gebed niet tot voorwerp van onderzoek gemaakt. De enige uitzondering op deze regel is het hoofdstuk over de ‘missionaire ascetiek’, met een paragraaf over het ‘missionaire gebed’, in het tweede deel van mijn encyclopedische werk *Missiologie: II. Missionaire theologie* (1991). Ik werk dit tekort nu weg en overstijg zodoende mijn vorige publicaties. In de huidige situatie van toenemende politieke, sociaaleconomische en ecologische spanningen en problemen is het leren bidden, gekoppeld aan doelgericht werken, niet minder, maar juist meer nodig.

Dit handboek is het sluitstuk van mijn academische loopbaan als onderzoeker. Die begon ik in Leiden met de verdediging van mijn proefschrift over het beeld van Jezus Christus in de wijsbegeerte van de *Verlichting* (1971). Ik beëindig haar nu, ruim vijftig jaar later, met een handboek over de *Verlichting* met de Heilige Geest en andere vormen van christelijk gebed. Wat ik hierna eventueel nog zal schrijven, kan dan als toe­gift verstaan worden.

Ik hoop dat docenten en studenten, predikanten en meelevende gemeenteleden dit leerboek bestuderen zullen. Verder denk ik dat studiegroepen en gebedskringen het als handleiding gebruiken kunnen. Wellicht kunnen ook de aanhangers van andere godsdiensten en geloofsovertuigingen hiermee geholpen zijn.

Ik bedank hartelijk alle mensen die mij op enigerlei wijze geholpen hebben bij het vervaardigen van dit werk. Vooral bedank ik de volgende zeven personen die het gehele manuscript gelezen en becommentarieerd hebben:

- Dr. Frederik L. (Freek) Bakker, met Indonesië- en Suriname-ervaring
- Dr. Tjeerd de Boer, met Chili- en China/Hong Kong-ervaring
- Dr. Thomas (Tom) van den End, met Indonesië-ervaring
- Dr. Alle G. Hoekema, met Indonesië-ervaring
- Dr. Eeuwout Klootwijk, met expertise in joods-christelijke relaties
- Drs. Jan Minderhoud, redacteur van Handboek voor gebed (2015)
- Dr. Gerard van 't Spijker, met Finland- en Rwanda-ervaring

Verder bedank ik twee personen die commentaar geleverd hebben op bepaalde onderdelen van het manuscript: dr. Lieuwe Westra inzake de verklarende woordenlijsten in de Bijlagen en drs. C.W. (Cees) Rentier betreffende de islam.

Verder betuig ik mijn dank aan Adrianus H. (Arjen) van Trigt, de directeur van KokBoekencentrum, voor de plezierige samenwerking bij de uitgave van dit boek en aan mijn oudste zoon Christian voor zijn bereidheid de lay-out van de tekst te verzorgen. Ik draag dit boek op aan mijn vrouw, Magritha B. Touw, trouwe metgezel sinds ons huwelijk in 1965.

Mijn diepste dank gaat uit naar God, die mij in de afgelopen drie jaar de energie en helderheid van geest geschonken heeft om deze studie te verrichten en tot een goed einde te brengen. Moge Hij genadig vergeven wat in dit boek niet strookt met zijn heilige wil en rijkelijk zegenen wat hiermee wel in overeenstemming is.

Jan A.B. Jongeneel

Afkorting

A.	Aramees
Ar.	Arabisch
BDCM	Gerald H. Anderson (ed.). <i>Biographical dictionary of Christian missions</i> . New York: Macmillan, 1998.
D.	Duits
DCS	Gordon S. Wakefield (ed.), <i>A dictionary of Christian spirituality</i> . London: SCM Press, 1983.
DEM	Nicholas Lossky et al. (eds.). <i>Dictionary of the ecumenical movement</i> . Geneva - Grand Rapids: WCC - Eerdmans, 1991.
E.	Engels
ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk
EM	Baers, Joris et al. (red.). <i>Encyclopedie van de mystiek: Fundamenten, tradities en perspectieven</i> . Kampen-Tielt: Kok-Lannoo, 2003.
F.	Frans
Gr.	Grieks
H.	Hebreeuws
HCP	Ashley Cocksworth – John C. McDowell (eds.). <i>T&T Clark handbook of Christian prayer</i> . London: T&T Clark, 2022.
HEM	Ruth Rouse – Stephen C. Neill (eds.). <i>A History of the ecumenical movement 1517-1948</i> . London: SPCK, 1954.
HO	Mariano Delgado – Volker Leppin (eds.). <i>Homo orans: Das Gebet im Christentum und in anderen Religionen</i> . Basel: Schwabe Verlag, 2022.
I.	Indonesisch
It.	Italiaans
JHWH	Jahwe(h), Jehova(h), de naam van God in de Hebreeuwse Bijbel
L.	Latijn
Lb.	<i>Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk</i> . Zoetermeer: Boekencentrum, 2013
LbK.	<i>Liedboek voor de Kerken</i> . 's-Gravenhage/Leeuwarden: Boekencentrum/Jongbloed-Zetka, 1973.
N.	Nederlands
NB	Naardense Bijbel
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NBV21	Nieuwe Bijbelvertaling 2021

NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NT	Nieuwe Testament
OT	Oude Testament
P.	Pali
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
RKK	Rooms-Katholieke Kerk
S.	Sanskriet
Sy.	Syrisch
SV	Statenvertaling
TWNT	Gerhard Kittel (Hrsg.). <i>Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, I-IX</i> . Stuttgart: Kohlhammer, 1933-1957.
UDHR	United Nations. <i>Universal declaration of human rights</i> . 1948.
WCC	World Council of Churches

1. Inleiding

In Nederland en in het buitenland verschenen honderden uitgaven over het gebed, maar weinig boeken over de ‘gebedsleer’ (E.: *doctrine of prayer*; D.: *Lehre vom Gebet*). De bibliografie van dit hoofdstuk vermeldt de belangrijkste werken van algemene aard over deze leer sinds 1874. Latere hoofdstukken besteden aandacht aan specifieke studies die ingaan op de ‘gebedsleer’ van één kerkgemeenschap of één persoon, bijvoorbeeld Luther en Calvijn.

Deze studie ligt in het verlengde van de zojuist aangeduide algemene publicaties. Zij beschrijft en analyseert de reflecties van theologen, kerkleiders en andere denkers op het gebed als een wereldwijde op God gerichte menselijke activiteit die voorafgegaan wordt door Gods omzien naar zijn wereld en zijn mensen sinds de schepping. Zij onderscheidt zich van oudere ‘gebedsleren’, enerzijds doordat zij een mondiaal perspectief biedt, en anderzijds doordat zij streeft naar het verdisconteren van én wetenschappelijke, én wijsgerige én theologische inzichten en perspectieven.

1.1. Omschrijving en afbakening van het onderwerp

Deze uitgave beperkt zich tot de christelijke ‘gebedsleer’, die ook wel eens ‘bidkunst’¹ of ‘euchetiek’² genoemd is. Als discipline heeft zij een lange geschiedenis, die begint met de reflecties van theologen zoals Origenes en Augustinus in de Oude Kerk. Zij verdisconteert dat het gebed van hedendaagse christenen en kerken in Oost en West Bijbelse wortels heeft en gevormd is door allerlei inzichten en ontwikkelingen in de kerk en de theologie van voorbije eeuwen.

Deze studie definieert de christelijke gebedsleer als ‘de historische en systematische discipline, die kritisch reflecteert over wat schrijvers in Oost en West, al dan niet louter zakelijk, opgemerkt hebben over het denken, voelen en handelen van mensen en gemeenschappen in hun omgang met God, JHWH, de Vader van Jezus Christus’.

Als motto voor deze studie zijn twee gebeden gekozen die de geschiedenis en verspreiding van het christelijke gebed illustreren. Het eerste gebed is een dagboeknotitie van de Deense theoloog en wijsgeer Søren Kierkegaard uit het jaar 1840.³ Het tweede

---

¹ Ravestein, *De Nazireër Gods* (1743). Vgl. Mell, *De bidkunst der heiligen*; herdruk (1964).

² Van Oosterzee, *Practische theologie*, II (1898), pp. 86-102: ‘Gebed (euchetiek)’.

³ Kierkegaard, *Gebeden* (1976), p. 30.

gebed is opgesteld door een geëngageerde jonge kerkelijk werker uit communistisch China.⁴

1.2. Structuur: Twee delen en twintig hoofdstukken

Deze studie over de christelijke gebedsleer heeft een algemeen en een bijzonder deel. Deze twee delen worden voorafgegaan door dit inleidende hoofdstuk en door een intermezzo met enige gegevens over mijn persoonlijke gebedsleven en afgesloten met een slotbeschouwing.

In het algemene deel – de hoofdstukken twee tot en met zes – komen allerlei inleidende onderwerpen aan de orde. Dit deel begint met de bespreking van het gebed door wijsgeren en wetenschappers. Daarna vraagt het aandacht voor de *presentie* van het gebed in het leven van de aanhangers van etnische godsdiensten, hindoes, boeddhisten, joden, moslims, baháí en universele soefi's, en de afwezigheid hiervan in het denken en leven van pantheïsten, atheïsten en agnosten. De christelijke gebedsleer houdt terdege rekening met deze opvattingen en vraagt indringend naar de eigenheid van het christelijke gebed te midden van de veelheid van opvattingen en praktijken in zes continenten. Aansluitend schetst dit deel in kort bestek de geschiedenis van het gebed in de Hebreeuwse Bijbel en het Griekse Nieuwe Testament, en in de kerkgeschiedenis. Daaraan voegt het een schets toe over de ontwikkeling en huidige vormgeving van de christelijke 'gebedsleer' als een theologische discipline die met de christelijke 'geloofsleer' en 'zendingsleer' nauw verwant is. Bij de bespreking hiervan wordt aandacht besteed aan de verscheidenheid binnen het christendom: de oriëntaalse/oosterse orthodoxie, het rooms-katholicisme, en het protestantisme, annex de uit de protestantse zending voortgekomen oecumenische beweging, alsmede de evangelische beweging, de pinksterbeweging en de charismatische beweging.

In het bijzondere deel van deze studie – de hoofdstukken zeven tot en met negentien – wordt de christelijke gebedsleer zelf geschetst. De theorie en praktijk van deze discipline worden in twee onderdelen behandeld: 'Gebedspraxis' en 'Gebedsvormen'. Bij de 'Gebedspraxis' worden zeer uiteenlopende onderwerpen besproken. Deze zijn ondergebracht in vier rubrieken, met elk een eigen hoofdstuk: (1) ruimte en tijd, (2) soortvorming, (3) persoonlijke en gemeenschappelijke betrokkenheid, en (4) overheidsbemoediging. Hierna komen de 'Gebedsvormen' aan de orde. De hieraan gewijde capita vertonen meer innerlijke eenheid dan de hoofdstukken over de 'Gebedspraxis'. Om die samenhang goed zichtbaar te maken worden deze hoofdstukken ingeleid met een caput over de verscheidenheid en volgorde van de verschillende gebedsvormen.

---

⁴ Lambert, *China voor Christus* (2006), p. 219.

Elk van de dertien hoofdstukken in het tweede deel van deze studie wordt geopend met een stelling, die de kern van het betrokken hoofdstuk beknopt weergeeft. Elke stelling begint met woorden die ontleend zijn aan het Evangelie volgens Johannes: ‘Wie aanbidt in geest en waarheid, die ...’ (Joh. 4:24). Bij het verstaan hiervan moet bedacht worden dat het woord ‘geest’ in dit Bijbelvers verwijst naar de Heilige Geest en het woord ‘waarheid’ naar Jezus Christus. Immers, dit Evangelie noemt Jezus ‘de weg, de waarheid en het leven’ (Joh. 14:6). Omdat dit Bijbelvers functioneert als de leidraad voor alle kernhoofdstukken van deze studie, is het werkwoord ‘aanbidden’ opgenomen in de titel van deze uitgave.

De hoofdstukken over de ‘christelijke gebedsleer’ (7-19) grijpen terug op de Bijbel en de kerk- en theologiegeschiedenis, en plaatsen de daarin besproken onderwerpen in een wereldwijd kader. Zo nodig gebruiken zij technische termen die ter plaatse toegelicht worden. In deze hoofdstukken zijn de paragrafen over de ‘begripsanalyse’ in kleine letters afgedrukt; desgewenst kunnen zij gewoon overgeslagen worden.

In het slotgedeelte van deze studie – hoofdstuk twintig – wordt het christelijke gebed als ‘gave’, ‘opgave’ en ‘overgave’ besproken. Het is in de eerste plaats een ‘goede gave’ die God aan mensen schenkt om met Hem te communiceren. Vervolgens is dit een ‘hele opgave’ die mensen oproept tot het aanbidden van alleen God en het intiem met Hem delen van al wat in hun persoonlijke leven en in het leven van medemensen gebeurt. Ten slotte is dit een ‘volledige overgave aan God’ die aan mensen geborgenheid schenkt voor tijd en eeuwigheid.

Hoewel deze studie breed opgezet is, heeft zij toch ook haar grenzen. Zij stipt veel dingen aan, maar kan nauwelijks zaken volledig uitdiepen. Verder is zij niet gefocust op de zondagse eredienst en de gang van het kerkelijke jaar. Ten slotte besteedt zij geen specifieke aandacht aan ’s mensen levensloop van wieg tot graf, met alle persoonlijke ups en downs.

Alle twintig hoofdstukken worden afgesloten met een eigen bibliografie. Daarom is afgezien van het geven van een algemene bibliografie aan het einde van deze studie. In een bijlage worden vijf Hebreeuwse, Aramese en Griekse termen besproken die in het hedendaagse christelijke geloofs- en gebedsleven nog een rol van betekenis spelen. Verder zijn hier een tijdtabel, verklarende woordenlijsten en drie registers te vinden. In het *Register van Bijbelplaatsen* zijn de teksten die in één Bijbelhoofdstuk voorkomen gekoppeld weergegeven.

1.3. Persoonlijke omstandigheden

Wie het gebed tot object van onderzoek maakt, laat zich in met een delicaat onderwerp. Immers, hij doet onderzoek naar het relationele gebeuren tussen God en mensen dat al dan niet uit eigen ervaring gekend wordt. Ik ben deze studie begonnen omdat ik

het nodig vond onderzoek te doen naar en kritisch te reflecteren over de omgang van mensen met de God die hen wil optillen uit hun dagelijkse beslommeringen en hen wil brengen op het niveau waar Hij hen hebben wil: vol ‘overgave’ levend in een groot bezielend kosmisch verband, met een duidelijk perspectief voor tijd en eeuwigheid.

Als schrijver van deze studie claim ik niet een groot bidder te zijn. Wel weet ik dat de gebeden van mijzelf en de voorbeden van anderen mijn leven beïnvloed hebben. Daarom heb ik na dit eerste hoofdstuk een ‘intermezzo’ ingevoegd om de lezers van dit boek enig inzicht te geven in het gebedsleven van mijzelf en van mensen in mijn onmiddellijke omgeving.

1.4. Technische gegevens

Deze studie gebruikt hoofdzakelijk de Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap uit 2021 (NBV21). De afkorting van de 66 Bijbelboeken en de spelling van Bijbelse namen geschiedt conform deze vertaling. Wanneer soms geciteerd wordt uit de Statenvertaling (SV) van 1637 of uit de Naardense Bijbel (NB) van 2004 is dit apart aangegeven.

Alle godsdiensten (inclusief het jodendom en het christendom), wereldbeschouwingen en ideologieën worden met kleine letters geschreven, tenzij het hun instituten betreft.⁵ Zo staat de rechtspersoon ‘Rooms-Katholieke Kerk (RKK)’ naast ‘rooms-katholieke scholen’, en de ‘Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK)’ naast ‘lutherse bevolking’.

De spelling van technische termen uit het Hebreeuws, Grieks, Arabisch, Pali, Sanskriet, Chinees en andere Aziatische talen is op eenvoudige wijze weergegeven. De Griekse *zèta*, *ètha* en *omega* zijn als volgt omgezet: *z*, *è* en *oo*. In de Verklarende Woordenlijsten van deze studie worden technische termen en vreemde woorden die op het christelijke gebed betrekking hebben, met hun vertaling, vermeld.

In de tekst wordt meestal alleen de eerste voorletter of voornaam van auteurs vermeld; in de bibliografie van het betrokken hoofdstuk wordt zo mogelijk/nodig aanvullende informatie over het geheel van de voorletters gegeven. Verder is het aantal voetnoten tot een minimum beperkt. Deze noten geven de boektitels verkort weer. De volledige titels zijn in de literatuurlijst van het betrokken hoofdstuk vermeld.

---

⁵ Conform de dertiende herziene uitgave van *Van Dale: Groot woordenboek der Nederlandse taal* (1999) worden ‘jodendom’, ‘jood’ en aanverwante woorden niet met een hoofdletter begonnen.

1.5. Inleidende slotopmerking

De vermaarde Britse politicus William Gladstone maakte ooit eens de opmerking, dat bidden ‘de hoogste oefening van het menselijke intellect’ is. Volgens mij is het ook de hoogste oefening van het menselijke gevoel en van de menselijke wil. Bij het bidden zijn het hoofd, het hart en de handen in gelijke mate, en wel op topniveau, ingeschakeld. In de loop der eeuwen hebben leidinggevende christenen deze innerlijke eenheid van ’s mensen vermogens op diverse wijzen verwoord. In de Middeleeuwen vertolkte Benedictus van Nursia, de stichter van de benedictijner orde, deze eenheid als volgt: ‘Bid en werk’ (L.: *ora et labora*).

Literatuur

1. Algemeen

Kierkegaard, Sören. *Gebeden: Bijeengebracht, ingeleid, vertaald en van verklaringen voorzien door Wim R. Scholtens*. Baarn: Ten Have, 1976.

Lambert, Tony. *China voor Christus*. Amsterdam: Ark Boeken, 2006.

2. Gebedsleer

Clarke, James F. *The Christian doctrine of prayer: An essay*. Boston: American Unitarian Association, 1874.

Cocksworth, Ashley – John C. McDonell (eds.). *T & T Clark handbook of Christian prayer*. London: Zed Books, 2021.

Hall, Arthur C.A. *The Christian doctrine of prayer*. New York: Longmans, 1904.

Hastings, James. *The Christian doctrine of prayer*. Charleston: Nabu Press, 2010.
Oorspronkelijke uitgave: 1915.

Kaftan, Julius. *Die christliche Lehre vom Gebet: Ein Vortrag*. Basel: Bahnmaier, 1876.

Laub, Alfred. *Gebetslehre mit psychologischen Hinweisen und Richtlinien*. Einsiedeln: Benziger, 1963.

Mell, Conrad. *De bidkunst der heiligen*; herdruk. Middelburg: Smytegelt-Fonds, 1964.

Mössinger, Richard. *Zur Lehre des christlichen Gebets: Gedanken über ein vernachlässigtes Thema evangelischer Theologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.

Oosterzee, Johannes J. van. *Practische theologie: Een handboek voor jeugdige godgeleerden*. I-II. Utrecht: Ten Bokkel Huinink, 1898.

Ravestein, H. *De Nazireër Gods in de bidkunst onderwezen*. Derde druk, 1743.

Intermezzo: Persoonlijk gebedsleven

Aan het begin van deze studie waag ik het om een korte schets te geven van mijn persoonlijke gebedservaringen en van het gebedsleven van medechristenen dat ik direct meegemaakt heb. Het geeft mij de kans duidelijk te maken dat zuiver en toegepast wetenschappelijk onderzoek zijn wortels kan hebben in persoonlijke omstandigheden en ervaringen.

Hier geef ik enkele markante gebedservaringen weer die in mijn geheugen zijn blijven hangen. Ik beseef heel goed dat mijn geheugen als een zeef werkt. Sommige dingen herinner ik mij als waren ze gisteren gebeurd. Andere zijn gedeeltelijk of geheel weggezakt. Zo herinner ik mij niet meer of, en zo ja hoe het gebed een rol gespeeld heeft bij mijn ommezwaai van de rechtenstudie naar de theologie en tijdens de ernstigste ziekte die ik tot nu toe gekregen heb: een aanval van galstenen, met aansluitend de verwijdering van mijn galblaas. Hieruit mag geconcludeerd worden dat de volgende schets selectief van aard is. Verder is deze beschrijving begrensd omdat ik mij soms nog wel herinner dat ik voor iemand gebeden heb, maar niet meer weet waarom en waartoe dat gebeurde.

Deze paragraaf gaat achtereenvolgens in op gebeurtenissen in de ouderlijke woning en de studententijd (1938-1971), het predikantschap in Indonesië en in Leiden (1971-1982), het docent en hoogleraar zijn in Utrecht (1982-2008), de dienstreizen buiten Europa (1984-2008), het overlijden van mijn moeder (1992) en het emeritaat (vanaf 2003). Tussen de bespreking van deze zes onderwerpen staat steeds een open regel.

In 1938 werd ik te Kockengen in de provincie Utrecht geboren. Daar groeide ik op in een diep gelovig gezin, dat aangesloten was bij de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK). Voor en na de maaltijd bad mijn vader, gemeentesecretaris en ouderling, altijd hardop eigen gebeden. Eén van de door hem gebruikte uitdrukkingen is mij bijgebleven: ‘Heer God, vergeef ons ons bidloos bidden en ons dankloos danken’. Door hun vrome voorbeeld leerde ik persoonlijk te bidden, doorgaans vóór het slapengaan.

Van kindsbeen af ben ik iedere zondag naar de kerk gegaan en hoorde ik daar de predikanten meestal vrij bidden. Verder groeide ik op met het klassikale gebed van de onderwijzers bij de eerste les in de lagere scholen van Kockengen en Utrecht. Ook op het Christelijk Gymnasium te Utrecht beleefde ik dat de lesdag begonnen werd met Schriftlezing en gebed.

Mijn ouders leerden mij dat masturberen zonde is. Zo zadelden zij mij met een probleem op. Wanneer ik als tiener mijzelf bevredigd had, voelde ik mij schuldig en bad tot God om vergeving. Op een gegeven moment stelde ik vast dat de Bijbel nergens masturbatie verbiedt. Immers, de zonde van Onan was niet zelfbevrediging, maar de weigering om voor zijn broer in een zwagerhuwelijk met zijn schoonzus Tamar voor nageslacht te zorgen (Gen. 38:8-10). Nu ga ik uit van de wenselijkheid om eerst het eigen lichaam erotisch te verkennen voordat erotisch contact met een medemens gezocht wordt.

Tot mijn studietijd in Göttingen (1963-1964) ben ik binnen de banen van de Gereformeerde Bond gebleven, maar daar kwam ik in evangelisch-luthers vaarwater terecht. Ik werd lid van de lutherse studentengemeente, die mij in het tweede semester van mijn verblijf aldaar als 'vertrouwensstudent' aanstelde. Ik leerde de lutherse kerkdiensten, met hun liturgische gebeden, te appreciëren. Maar zo nu en dan woonde ik ook erediensten van de 'vrije kerken' (D.: *Freikirchen*) bij, waar zoals ik van huis uit gewend was vrij gebeden werd. Aansluitend aan dit studieverblijf in Duitsland kreeg ik de gelegenheid om de Wereldraad van Kerken te Genève te bezoeken en te Bossey een oecumenische zomercursus van theologiestudenten bij te wonen. Deze buitenlandse ervaringen turnden mijn orthodox-hervormde geloofs- en gebedsleven om tot een oecumenisch gebeuren.

Met mijn vrouw Magritha heb ik wikkend, wegend en biddend het besluit genomen om samen de zending in te gaan. Dit gebeurde na mijn promotie te Leiden en na mijn bevestiging tot NHK-predikant te 's-Gravenhage (1971). Van 1971-1980 verbleef ik met Magritha en onze beide zonen op Sulawesi in Indonesië: de eerste periode te Makassar en de tweede periode te Tomohon in de Minahasa. In Indonesië was iedere burger verplicht een godsdienst te hebben en werd bidden even normaal gevonden als slapen en eten. In het Indonesisch gaf ik college en ging ik in kerkdiensten voor. Om daar adequaat te kunnen bidden maakte ik mij de Indonesische gebedstaal eigen. In dit land ervoer ik ook nieuwe vormen van bidden die mijn blikveld verruimden. In het ziekenhuis van Tomohon was ik aanwezig tijdens het overlijden van één van mijn studenten: exact op het moment van het uitblazen van de laatste adem sprak een Indonesisch predikant een gebed uit. Als gast woonde ik één keer bij een Indonesische arts thuis de jaarwisseling bij: om 24.00 uur precies werd er eerst gebeden en pas daarna volgden de beste wensen, met feestelijke hapjes en drankjes.

Na terugkeer in Nederland werd ik NHK-predikant in Leiden Zuidwest (1980-1982). Omdat ik van tevoren wist dat ik daar maar kort zou blijven (de Utrechtse Universiteit wilde mij voor het doceren van missiologie hebben) en ik niet wilde dat mij dit al te zeer kwalijk genomen zou worden, deed ik ontzettend veel huisbezoek.

Ik beëindigde deze pastorale bezoeken thuis en in het ziekenhuis bijna altijd met gebed. Maar ik had niet de moed om zoals mijn voorganger ds. Marinus H. Boogert in ziekenhuizen hardop te bidden met allen die zich met het zieke gemeentelid in dezelfde ziekenkamer bevonden. Eén sterfbed in Leiden is mij als gemeentepredikant bijgebleven. Een kankerpatiënt van middelbare leeftijd begeleidde ik naar zijn einde. Op de avond vóór zijn overlijden sprak ik, gearriveerd na het laatste bezoek van de huisarts, aan zijn bed een laatste kort gebed uit. Tot stomme verbazing van alle aanwezige familieleden opende de stervende man hierna zijn ogen. Vervolgens sloot hij ze om ze nooit meer te openen.

Evenals in Indonesië doceerde ik aan de Utrechtse Universiteit theologische disciplines (1982-2008). Maar de theologiebeoefening stond hier in een seculier kader. Er was geen kapel met kapeldiensten. Doordat ik bovenop mijn voltijdse aanstelling als wetenschappelijk hoofddocent ook nog een aanstelling ontving om in de kerkelijke opleiding van de NHK 'apostolaat' te doceren, kreeg ik een dubbele taak te vervullen. Als wetenschappelijk hoofddocent opende ik mijn colleges nooit met gebed, maar als kerkelijk docent deed ik dit soms, kennelijk impulsief, wel. Het eerste deel van mijn handboek *Missiologie* was bestemd voor de universitaire opleiding, het tweede deel voor de kerkelijke opleiding. Het tweede deel opent met een hoofdstuk over 'missionaire ascetiek', met daarin een paragraaf over 'missionair gebed'.¹ Diverse studenten hebben mij verzekerd dat zij dit hoofdstuk het beste stuk van het gehele boek vonden. Sommigen gaven daarbij aan waarom zij dit vonden maar hun argumenten ben ik intussen vergeten.

Toen ik in het kader van Samen-op-Weg de strijd om het openhouden van het NHK-zendingshuis te Oegstgeest definitief verloren had, ervoer ik een burn-out (2000). Ik was toen niet lichamelijk, maar wel geestelijk volledig uitgeput. In bed liggend, zittend, lopend en fietsend hield ik mijzelf voortdurend de volgende twee versregels voor die mij wezen op God als mijn Heer en op Jezus Christus als mijn Goede Herder:

- Wat de toekomst brengen moge, mij geleidt des Heren hand (*Lb.* 913).
- Veilig in Jezus' armen, veilig aan Jezus' hart. Daar in zijn teer erbarmen, daar rust mijn ziel van smart (*Zangbundel Joh. De Heer*, 523).

Ik ben diep dankbaar dat ik, na een half jaar ziekteverlof en revalidatie, voor 100% mocht herstellen. Hierna had ik de euvele moed, geworteld in een verdiept Godsver-

---

¹ Jongeneel, *Missiologie*, II (1991), pp. 20-57.

trouwen, om – tot verbazing van familie, vrienden en collegae - veel nieuwe promovendi aan te nemen. Van de 41 promoties die ik als eerste promotor in Utrecht gedaan heb (1989-2009), vonden er 25 plaats na mijn burn-out. Deze supervisie werd vergemakkelijkt doordat ik na mijn emeritaat (2003) van rijkswege voor de duur van vijf jaar een honoraire aanstelling kreeg (2003-2008).

Vanaf mijn aanstelling als docent in Utrecht (1982) liet ik studenten voor de mondelinge tentamens, de scriptiebegeleiding en de dissertatiebespreking bij mij thuis komen. Sommige studenten schreven hoofdvakscripties in de hoop voor de uitwendige zending naar overzee te kunnen uitgaan. Met hen besprak ik diepgaand hun wensen en plannen. Vaak liepen die gesprekken uit op gebed om inzicht te krijgen in de te zetten stappen. Verder bad ik in mijn studeerkamer ook met studenten die mij vertrouwelijk informeerden over hun persoonlijke problemen. Ik begeleidde thuis en op de universiteit zowel Nederlanders als buitenlanders. De meeste hoofdvakstudenten waren Nederlander, maar de meeste promovendi buitenlander. In sommige door mij begeleide hoofdvakscripties en dissertaties kwam het gebed expliciet ter sprake. De Hongaar Álmos Sípos nam dit thema zelfs op in de titel van zijn proefschrift: *'Bittet den Herrn der Ernte'* (2007).²

Als wetenschappelijk hoofddocent en later als hoogleraar maakte ik diverse dienstreizen naar Amerika en enkele ontwikkelingslanden. Te New Haven in de USA verbleef ik bij elkaar ongeveer twee jaar. Meestal had ik een kamer in Overseas Ministries Study Center (OMSC), op een steenworp afstand gelegen van de Yale Divinity School (YDS). Aan beide instellingen gaf ik één semester college (respectievelijk in 1996 en 2004). Zoals het gebedsleven in de kapeldiensten van het zendingshuis te Oegstgeest dagelijks gestalte kreeg - waarin mijn vrouw en ik participeerden tijdens onze zendingsopleiding en onze verloftijden - zo gebeurde dat in de kapel van de YDS dagelijks en in de collegezaal van OMSC een paar keer per week. In New Haven had ik ook een bijzondere gebedservaring. Op een dag met noodweer deed Robert T. Coote, de onderdirecteur van OMSC, dienst als chauffeur van een minibusje vol OMSC-mensen dat op weg ging naar een conferentieoord ver buiten de stad. Voordat hij de auto startte bad hij met mij en de andere in het busje aanwezig om Gods bescherming op de weg.

Ik ben verschillende keren in Zimbabwe en andere landen van zuidelijk Afrika geweest (1983-1992). Op een gegeven moment kreeg ik daar de gelegenheid tot het bijwonen van een kerkdienst in een onafhankelijke kerk. Tijdens die dienst kwamen veel leden naar voren en knielden daar neer voor een persoonlijk gebed. Na afloop

---

² Sípos, *'Bittet den Herrn der Ernte'* (2007), pp. 130-132: "Die Rolle der Bibel und des Gebets".

van die dienst werd ik door de dienstdoende ambtsdragers uitgenodigd neer te knielen en met hen te delen wat op dat moment mijn persoonlijke zorgen en problemen waren. Na dit gedaan te hebben stonden zij in een cirkel om mij heen om alleen voor mij te bidden. Ik heb dit als bijzonder ervaren omdat deze Afrikanen vanuit een diep doorleefd Godsvertrouwen dit voor mij deden.

In Azië heb ik, dank zij een Koreaanse promovendus van mij, twee conferenties van de North-East Asia Council of Studies in the History of Christianity (NEACSHC) bijgewoond: eerst te Seoul, Korea (2007) en daarna te Wuhan, China (2009). Chinezen, Japanners en Koreanen waren lid van deze studievereniging. Alle op deze twee conferenties aanwezige Chinezen doceerden aan staatsinstellingen. Op de conferentie in Korea werden de lezingen dagelijks voorafgegaan door Bijbellezing en gebed. Op de conferentie in China gebeurde dit niet, tot verdriet van de Koreaanse deelnemers. Hun streven om ook daar als internationale groep vóór het begin van de lezingen samen te bidden werd door de Chinese leiding niet gehonoreerd.

In de jaren 2006 tot 2013 ben ik om het andere jaar naar Bangalore in India gegaan voor het geven van een tweewekelijks seminarie aan het Centre for Contemporary Christianity (CfCC). Dr. Siga Arles, de directeur van dit centrum, begon de dagelijkse bijeenkomsten altijd met persoonlijk gebed. Hij werd een van mijn beste Aziatische vrienden. Zijn leven werd gekenmerkt door hard werken en intens bidden.

In 2022 publiceerde ik een biografie van mijn moeder. Daarin schetste ik de moeizame relatie met haar die mij, vanaf de dag van mijn bevestiging in het ambt van predikant (1971), een onbekeerde dominee vond en nooit bij mij in de kerk geweest is. Ik heb dit als uiterst pijnlijk ervaren, maar ben mijn moeder continu als mijn moeder blijven eren. In mijn relatie met haar kwam pas een keer ten goede op haar sterfbed in 1992. In de nacht van haar overlijden hield ik bij haar de wacht en zei om het half uur, vlak bij haar oor, rustig Ps.68:10 op: ‘Hij kan, en wil, en zal in nood, zelfs bij het naad’ren van de dood, volkomen uitkomst geven’ (oude berijming). Pal na haar overlijden hoorde ik achter mij, uit het niets komend, een duidelijke stem ‘Amen’ zeggen. Met mijn gedachten was ik toen helemaal niet met ‘Amen’ bezig. In de genoemde beschrijving van haar leven heb ik gepoogd een duiding van dit ‘Amen’ te geven: zoals moeder en zoon dit levenseinde samen beleefd hebben was het volstrekt goed – ‘Amen’.³

Na mijn emeritaat als hoogleraar in 2003 en als honorair hoogleraar in 2008 ging ik door met studeren en publiceren. Voordat ik begon aan het schrijven van omvangrijke

---

³ Jongeneel, *Het zorgzame leven van zuster Sijgie Jongeneel-De Groot* (2022), p. 103.

handboeken zoals *Nederlandse zendingsgeschiedenis*, I-II (2015-2018) en *Protestantisme als wereldwijde vernieuwingsbeweging (1945-2020)* (2021), heb ik tot God geboden om energie en helderheid van geest te ontvangen voor het doen en tot een goed einde brengen van deze studies. Dit heb ik ook gedaan voordat ik aan dit handboek begonnen ben.

Diverse keren heb ik even de studie de studie gelaten en ben ik alleen op retraite gegaan. Ik trok mij dan terug in de St. Willibrordabdij van de benedictijnen te Doetinchem en in de trappistenabdij Koningsoord te Oosterbeek. Op de nachtdiensten na heb ik daar alle vieringen meegemaakt en mij, op typisch rooms-katholieke zaken zoals het zingen van ‘Ave Maria’ na, geestelijk wel bevonden.

Recent onderging ik een hoornvliestransplantatie aan beide ogen. Daarvoor vroeg ik een lid van het pastorale team van mijn protestantse gemeente te Bunnik om bij mij thuis voorbede te doen. Beide operaties verliepen goed - met welgemeende dank aan de dienstdoende artsen met hun assistenten, de betrokken pastorale medewerkster en God.

Wanneer ik op zondag de eredienst in de Oude Dorpskerk te Bunnik bijwoon, gebruik ik het stille gedeelte van het slotgebed veelal om voorbede te doen voor de relatief kleine christelijke gemeenschappen in India en China, landen waar in totaal één derde deel van de wereldbevolking woont. Ik bid dan voor de kerken aldaar en speciaal voor de christenen die ik tijdens mijn bezoeken aan deze landen persoonlijk heb leren kennen.

Literatuur

Jongeneel, Jan A.B. *Missiologie. I. Zendingwetenschap. II. Missionaire theologie.* 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1986-1991.

Jongeneel, Jan A.B. *Het zorgzame leven van zuster Sijgje Jongeneel-De Groot (1905-1992).* Bunnik: Eigen beheer, 2022.

Sípos, Álmos E. *‘Bittet den Herrn der Ernte’: Gyula Forgács (1879-1941), Pionier der ungarischen reformierten Inneren Mission.* 's-Gravenhage: Boekencentrum, 2007.

Miljoenen mensen over de hele aardbol bidden regelmatig. Het is een wezenlijk onderdeel van religieus zijn. Dit handboek vraagt aandacht voor het christelijke gebed via allerlei invalshoeken. De auteur beschrijft en evalueert de geschiedenis, de theorie en de praxis van het gebed, binnen en buiten de muren van de kerk. Aan de orde komen ook zaken als het beoefenen van stilte, de aanbiddingsdans en andere hedendaagse onderwerpen. Volgens de auteur is de kern van het christelijke gebed aanbidding. Hij ziet bidden als een goede gave van God, een hele opgave in het dagelijkse leven en ten diepste een totale overgave aan God. Met dit handboek biedt de auteur een omvattend werk waarin alles wat met het gebed te maken heeft aan de orde komt.

Jan A.B. Jongeneel is emeritus predikant en emeritus hoogleraar Missiologie van de Universiteit Utrecht. Hij doceerde theologie in Nederland, Indonesië en de Verenigde Staten en publiceerde tal van boeken over het protestantisme en de missiologie.